

Юлія Гучок, Данило Рига

СХОЖІСТЬ ТА ВІДМІННІСТЬ ОСВІТНІХ ТА НАВЧАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКИХ ЖІНОЧОЇ ТА ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЙ НА ОСНОВНИХ ЕТАПАХ ЇХ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.7747327

© Ю. Гучок, Д. Рига, 2022.СС BY4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9573-982X>, <https://orcid.org/0000-0002-9461-5721>

У статті йдеться про схожість та відмінність освітніх і навчальних принципів функціонування Чернігівських жіночої та чоловічої гімназій у ХІХ–ХХ ст., проведено їх порівняльний аналіз. **Метою** статті є історичний аналіз і висвітлення питання схожості та відмінності освітніх і навчальних принципів функціонування Чернігівських жіночої та чоловічої гімназій на основних етапах їх становлення та розвитку у ХІХ – на початку ХХ ст. З-поміж **методів**, що були використані, основними є аналітичний та критичний, на яких базувалось опрацювання здобутої інформації. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше проведено ґрунтовне дослідження схожості та відмінності освітніх і навчальних принципів функціонування Чернігівських жіночої та чоловічої гімназій у ХІХ–ХХ ст.

Висновки. У дослідженні на основі історичного аналізу висвітлено головне питання щодо схожості та відмінності освітніх і навчальних принципів функціонування Чернігівських жіночої та чоловічої гімназій на основних етапах їх становлення та розвитку у ХІХ – на початку ХХ ст. Можливо підсумувати, що гімназійна освіта в цілому була «класична», гуманітарна та здійснювалася при мінімальній увазі до природничих наук.

Проведене дослідження навчального процесу в жіночих гімназіях передреволюційної Росії дозволяє стверджувати, що зміст жіночої гімназійної освіти вже на початку ХХ ст. наблизився до освіти в чоловічих гімназіях, зберігаючи при цьому свої особливості, зумовлені розумінням ролі жінки в тогочасному суспільстві. До таких особливостей належали відсутність в навчальному плані жіночих гімназій давніх мов, поглибленого вивчення Закону Божого, більш виражена практична спрямованість навчання.

Ключові слова: Чернігівські жіноча та чоловіча гімназії, освіта, навчання.

Вагомим внеском у відродження національної системи освіти є використання позитивного історичного доробку. З огляду на це, важливим є дослідження проблеми фундації чоловічих та жіночих закладів освіти, зокрема, гімназійних. Уважний аналіз науково-дослідницьких джерел дає підстави стверджувати, що останнім часом спостерігається тенденція вивчати проблему становлення та розвитку освіти чоловіків та жінок, враховуючи її регіональну складову й специфіку. На сьогодні маємо необхідність також дослідження процесу становлення та розвитку як чоловічої, так і жіночої гімназійної освіти на Півночі України в ХІХ – на початку ХХ ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від початку ХІХ ст. – час економічного, соціально-громадського піднесення в державі, і як результат – початок реформування освітньої системи, до 1919 р. – зміна державного устрою в країні й поступове припинення діяльності закладів освіти з роздільним навчанням.

Упродовж усього ХІХ – початку ХХ ст. істотні зрушення відчували жителі Чернігівської губернії та міста Чернігова, зокрема, у соціокультурній сфері. Водночас доволі істотно розширювалась мережа культурно-освітніх закладів, що було не безпідставно. Питання функціонування середніх навчальних закладів Чернігівській губернії та міста Чернігова в означений час є доволі важливим у контексті вивчення загальної історії міста.

У 1802 р. в Російській імперії створено Міністерство народної освіти. За розробленою ним у 1803 р. програмою було встановлено чотири типи навчальних закладів: а) училища парафіяльні; б) повітові; в) губернські чи гімназії; г) університети. Водночас розширюється гімназійна освіта, яка відповідала тогочасним умовам середньої освіти.

Від початку XIX ст. класична чоловіча гімназія в Чернігові була ґрунтовною навчальною установою середнього рівня. За свою діяльність протягом двох століть навчальний заклад виховав низку талановитих особистостей¹.

У першій половині XIX ст. панівною думкою про місце та роль жінок у суспільстві було виконання нею обов'язків матері, дружини, господині, яка допомагає чоловікові, опікується домашнім господарством і виховує дітей. З огляду на це якісна серйозна жіноча освіта була не потрібна. Проте від середини XIX ст. швидкі темпи промислового розвитку та соціально-політичні запити суспільства створюють передумови для вдосконалення системи жіночої освіти, поступової зміни пріоритетів у навчанні жінок.

Отже, перед суспільством постає завдання заснувати жіночі середні навчальні заклади: відкриті, недорогі, доступні для дітей усіх станів, – з-поміж цього чільне місце посідають гімназії. Аналіз історико-педагогічних, архівних джерел та науково-методичної літератури свідчить, що організаційні засади та зміст гімназійної освіти жінок на Півночі України в другій половині XIX – на початку XX ст. пройшли досить складний шлях становлення та розвитку й здійснювалися відповідно до офіційних урядових документів протягом декількох етапів. Особливістю розвитку жіночої освіти стало підпорядкування закладів освіти двом міністерствам: Міністерству народної освіти та Відомству Імператриці Марії. Враховуючи це, пропонуємо виокремити чотири етапи становлення та розвитку жіночої гімназійної освіти в нашому регіоні.

Зазначимо, що основними критеріями для визначення етапів розвитку жіночої гімназійної освіти на Півночі України в окреслений період виступають процеси реформування жіночої освіти в контексті економічних, культурних, просвітницьких, соціально-політичних перетворень як у країні загалом, так і в регіоні, зокрема. Наразі, спробуємо послідовно охарактеризувати кожний етап розвитку.

На першому етапі (початковому) (1855–1869) в країні відбулось завершення реформування жіночих закладів освіти відомства Імператриці Марії, і, як результат – прийняття єдиного уставу замість окремих уставів та положень для кожного жіночого закладу відомства. Мета цього документа полягала в створенні єдиної системи всіх основних правил та норм, за якими функціонували заклади. Сенсом жіночої освіти була підготовка дівчат до виконання ними обов'язків матері та дружини². Навчальні заклади ділились на 3 розряди згідно стану, до якого належали дівчата, а виховання мало триєдину мету: фізичну, моральну та розумову. Важливо зазначити, що Устав, підписаний імператором Олександром II 30 серпня 1855 р., був першим законодавчим актом у сфері жіночої освіти. Наступним документом, на відміну від попереднього, що проголошував становий характер жіночої освіти, став Наказ ради навчальних закладів відомства Імператриці Марії про заснування Маріїнських жіночих училищ – безстанових відкритих навчальних закладів для жінок (22 березня 1858 р.). Зауважимо, що діяльність жіночих навчальних закладів Міністерства народної освіти регламентувалась Положенням про жіночі училища міністерства народної освіти (30 травня 1858 р.). Згідно з ним, жіночі училища розподілялись на два розряди: з шестирічним терміном навчання – I розряду, з трирічним – II розряду. Метою навчання дівчаток було надання освіти як релігійно-моральної, так і розумової, що знадобиться майбутнім матерям та дружинам. Разом із тим, навчання в жіночих училищах поступово ставало подібним до навчання в чоловічих гімназіях, а не жіночих інститутах, що зумовило наступний етап реформування жіночої системи освіти, яка характеризувалась поступовим наближенням її до чоловічої.

Від 1862 р. жіночі училища I-го розряду стали називатися гімназіями. Міністерством народної освіти в 1864 р. було видано Статут гімназій та прогімназій, яким регламентувалась робота навчальних закладів. Загальна мета виховання полягала в наданні загальної освіти та підготовці гімназистів до вступу в університети або спеціальні училища. Проте, враховуючи, що жінки практично не мали змогу продовжувати навчання та отримувати університетську освіту, можемо зазначити, що ця мета не повною мірою реалізовувалася жінками, це в свою чергу сприяло пошквалюванню процесів реформування жіночої освіти.

Варто зауважити, що в цей період жіночі училища Північно-Східного регіону були представлені Харківським Маріїнським училищем (1860 р.), Чернігівським жіночим училищем I-го розряду (1865 р.), жіночими училищами II-го розряду в Сумах (1863 р.), Глухові (1865 р.), Вовчанську (1867 р.), Лебедині (1869 р.). На відміну від училищ відомства Імператриці Марії, фінансовий стан жіночих училищ Міністерства народної освіти був

¹ Рига, Д. До історії створення та діяльності навчального закладу – Чернігівської класичної чоловічої гімназії у 1805–1919 роках та історії будівель колишньої гімназії у XX столітті. *Сіверянський літопис*. 2014. № 4. С. 241–247.

² Днепров Э., Усачева Р. Среднее женское образование в России. Москва: Дрофа, 2009. С. 99.

вкрай незадовільним: навчальні заклади майже повністю залежали від доброчинності та пожертв містян, приватної ініціативи; кошти, які виділялись урядом, були мізерними³.

Як зазначає Л. Смоляр, розрізнену позицію в справі заснування жіночих училищ мали представники різних верств населення. Найбільшу допомогу у вирішенні проблеми фінансування таких закладів здійснювало міщанство, купецтво бралось до неї повільно, дворяни – в більшості міст переважно були байдужими до цієї справи⁴.

Другий етап (реорганізації та педагогізації навчально-виховного процесу) (1870–1883) починається з прийняття «Положення про жіночі гімназії» в травні 1870 р. Важливо, що в Положенні офіційно окреслювалася відповідність жіночих закладів освіти I-го розряду – чоловічим гімназіям, II-го розряду – чоловічим прогімназіям і *вперше* не визначалася мета виховання та навчання жінок. Ми погоджуємось із припущенням Є. Днепров та Р. Усачової, які вважають, що автори проєкту у такий спосіб зробили спробу відійти від вузької спрямованості жіночої освіти й розширити межі завдань та її призначення⁵.

Розвиток суспільства вимагав покращення жіночої освіти в Чернігові. Два існуючих у місті приватних дівочих пансіони вже не відповідали сучасним потребам. Із цього приводу, за ініціативою чернігівського губернатора князя Голіцина, 15 жовтня 1865 р. створене першорозрядне жіноче училище у складі чотирьох класів. На час відкриття у ньому було лише 73 учениці, але до кінця навчального року їх кількість зросла до 108.

Отже, історія жіночої середньої школи в Чернігові розпочалося в 1865 р. Тоді, завдяки старанням князя Сергія Голіцина, відкрили першорозрядне училище для дівчаток. Після того, як набуло чинності «Положення про жіночі гімназії й прогімназії», закладу надали статус гімназії (1870 р.)⁶.

Спочатку перший чернігівський жіночий навчальний заклад розташовувався в приміщенні колишнього ланкастерського училища. Але число дівчат, які бажали отримати середню освіту, швидко зростало. Тому в наступні два роки були відкриті 5-й та 6-й класи, а в центральній частині міста (на Валу) звели новий дерев'яний одноповерховий навчальний корпус. Після цього в 1869 р. стало можливим відкрити сьомий підготовчий клас⁷.

Відомо, що в Російській імперії перші жіночі гімназії відкрилися в 1870 р. Згідно зі статутом 1871 р., існувало 3 типи середніх навчальних закладів: гімназії, прогімназії, реальні училища. У другій половині XIX ст. ідея створення жіночих гімназій – як відкритих і всестанових освітніх навчальних закладів для дівчат, набула практичного втілення та законодавчого регулювання. У 1870 р., відповідно до «Положення про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти», училища були перейменовані в гімназії та прогімназії.

Жіночі гімназії призначались для дівчат усіх станів і віросповідань. Перші 3 класи (іноді й більше) становили прогімназію і могли існувати як окремий навчальний заклад. При кожній жіночій гімназії зберігалися піклувальна й педагогічна ради, створені при жіночих училищах. Встановлювалася 5-бальна система оцінок успішності. Курс навчання був дещо вищим, ніж у Маріїнській жіночій гімназії, але нижчим, ніж в чоловічих гімназіях.

Положення передбачало видачу тим, хто закінчив 7 класів, атестата на звання вчительки початкової школи, хто закінчили 8 класів – домашньої вчительки, а тим, хто отримав медаль – домашньої наставниці. Закінчення 8-го класу відкривало доступ до Вищих жіночих курсів без іспиту.

Варто відзначити, що контроль за дотриманням правил і норм поведінки учениць не обмежувався часом перебування дівчат на уроках. Положенням 1870 р. в гімназіях було введено посади класних кураторів (класні дами) та наглядачів, які мали слідкувати за гімназистками поза шкільними заняттями. Якщо не було місця для проживання всіх дівчаток в пансіоні при гімназії, ученицям дозволялося жити на квартирі, проте, квартирогосподарі мали бути благонадійними в політичному та релігійно-моральному сенсах, і зобов'язувалися наглядати за гімназистками, а про все підозріле доповідати керівництву навчального закладу⁸.

Гімназистки, які після завершення навчання збиралися продовжувати освіту на вищих жіночих курсах, повинні були у випускному класі окрім обов'язкових іспитів скласти ще

³ Клочко О. Етапи становлення та розвитку жіночої гімназійної освіти на північному сході України (друга половина XIX – початок XX століття). *Науковий часопис НПУ імені М. Драгоманова*. Серія 16: Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики. 2016. Вип. 26. С. 54–59.

⁴ Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX – поч. XX ст.: сторінки історії: монографія. Одеса: Астропринт, 1998. С. 72.

⁵ Днепров Э., Усачева Р. Среднее женское образование в России. С. 192.

⁶ Шара Л. Чернігівська міська дума. Чернігів, 2010. С. 157.

⁷ Руденко В. Чернігів – подорож на 100 років назад. Чернігів, 2009. С. 63–64.

⁸ Клочко О. Етапи становлення та розвитку жіночої гімназійної освіти... С. 54–59.

й додаткові. Екзамени були складовою контролю знань учениць, письмові контрольні роботи з усіх предметів навчального плану виконувались протягом року.

Усі жіночі гімназії Міністерства народної освіти були платними, причому плата за навчання встановлювалася різна для гімназій і прогімназій. «Положення» передбачало й встановлення певної системи фінансування у вигляді одноразової допомоги жіночим гімназіям від скарбниці, хоча основні кошти на їх утримання надходили від громадськості. Соціальний склад учнів був таким само, як і у жіночих гімназіях Відомства установ імператриці Марії.

Від 1871 р. Чернігівське жіноче училище отримує статус гімназії. Цікаво, що спочатку вона мала 8 основних і 2 підготовчих класи. Перевагу в навчанні надавали гуманітарним предметам, зокрема іноземним мовам, музиці, танцям, співам, рукоділлю, правилам гарної поведінки.

До 1874 р. в Російській імперії було 189 жіночих гімназій із загальним числом учнів 25565 осіб. Гімназії мали 7-річний курс навчання. Після закінчення випускниці отримували атестат домашньої вчительки, нагороду (медаль або книжку) – атестат домашньої наставниці й право без іспитів вступати на платні педагогічні курси. Знання оцінювалося за дванадцятьма бальною системою⁹. Прогімназія в передреволюційній Росії – це чотирьох класний навчальний заклад, який відповідав чотирьом молодшим класам гімназії. Прогімназія була заснована у 1864 р., а з 1866 р. отримала право приймати іспити на звання парафіяльного вчителя. Надалі учні прогімназії могли продовжити своє навчання в гімназії. Згідно з існуючими на початку ХХ ст. правилами, жіноча гімназія та прогімназія були призначені для учениць усіх станів і віросповідань, вони були в головному веденні піклувальників і відкривалися з їх дозволу. Жіночі гімназії Міністерства народної освіти з 1870 р. мали свій статут. Навчання в них було семирічним, був і 8-й клас: педагогічний. Жіноча прогімназія могла бути трикласною, але там, де була можливість, передбачалося й більше число класів¹⁰.

Порівнюючи навчальний процес у чоловічих і жіночих гімназіях¹¹, можна простежити, що вимоги для вступу до чоловічих гімназій були набагато суворіші. Початкові курси жіночих гімназій за змістовою складовою відрізнялись від чоловічих, але з часом ці відмінності згладжувалися¹².

Управління жіночою гімназією або прогімназією перебувало у віданні двох рад: піклувальної та педагогічної. Їх функції розподілялися так: піклувальна рада створювалася для сприяння розвитку гімназій або прогімназій суспільством, найближчим соціальним оточенням; педагогічна рада – для вирішення питань, що належали до навчальної та виховної частини.

Безпосереднє управління гімназією або прогімназією надавалося начальниці, яка обиралася піклувальною радою. Начальниця гімназії затверджувалася на посаді Міністром народної освіти, а начальниця прогімназії – піклувальником навчального округу. До піклувальної ради входили «особи обох статей». Члени піклувальних рад жіночих гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти обирались на три роки й затверджувались піклувальником навчального округу.

Предмети викладання в жіночих гімназіях та прогімназіях на початку ХХ ст. поділялись на обов'язкові та необов'язкові. До обов'язкових предметів у прогімназії належали: 1) Закон Божий; 2) російська мова; 3) російська історія й географія у скороченому обсязі; 4) арифметика; 5) чистописання; 6) рукоділля «в звичайному домашньому побуті»¹³.

У курсі жіночих гімназій обов'язковими були такі предмети: 1) Закон Божий; 2) російська мова (граматика й ознаявлення з найважливішими творами словесності); 3) арифметика; 4) географія загальна й російська; 5) історія загальна й російська; 6) «найголовніші поняття з природної історії і фізики, що належать до домашнього господарства і гігієни»; 7) чистописання; 8) рукоділля; 9) гімнастика – «якщо заклад має необхідні до того способи».

⁹ Латышина Д. История педагогики (История образования и педагогической мысли): учеб. Пособие. Москва: Гардарики, 2003. 608 с.

¹⁰ Александров В. Подробные правила и учебные программы всех классов женских гимназий и прогимназий Ведомства Министерства Народного Просвещения со всеми последними дополнениями и разъяснениями. Одесса: Книгоизд-во «Школа», 1917. С. 3–4.

¹¹ Алексеев П. Правила и программы всех классов мужских гимназий и прогимназий Ведомства Министерства Народного Просвещения (Свод узаконений и распоряжений со всеми дополнениями и разъяснениями к ним.) Одесса: Книгоизд-во «Школа», 1917. 223 с.

¹² Костюкова О. Становление и развитие гимназического образования в российской губернии в XIX – начале XX века (на примере гимназий Пензенской губернии): дис. ... канд. пед. наук: спец.: 13.00.01. Пенза, 2006. 274 с.

¹³ Александров В. Подробные правила и учебные программы всех классов женских гимназий и прогимназий Ведомства Министерства Народного Просвещения со всеми последними дополнениями и разъяснениями. Одесса: Книгоизд-во «Школа», 1917. 117 с.

До необов'язкових предметів гімназій і прогімназій належали: мови – французька й німецька, малювання, музика, спів і танці. Понад загального семирічного курсу, при жіночих гімназіях був спеціальний курс для тих, хто хотів отримати право на звання домашніх наставниць і вчительок.

Гімназисткам на спеціальному курсі пояснювали головні положення про виховання, основні прийоми й методи викладання предметів навчального курсу жіночих гімназій. Також дівчата вправлялися в педагогічній практиці під керівництвом вчителів і викладачок жіночих гімназій, на підставі особливих правил, затверджуваних Міністром народної освіти. Обсяг викладання предметів, розподіл їх за класами, кількість уроків із кожного предмета, правила випробування вчительок під час вступу, перехід із класу в клас і після закінчення курсу¹⁴.

Навчальний рік у жіночій гімназії і прогімназії тривав із 15 серпня до 15 червня. Уроки починались щодня о 9 годині ранку, кожен урок тривав годину. Між уроками були перерви, по 10 хвилин кожна, за винятком проміжку між 3-м і 4-м уроками – півгодини для відпочинку й сніданку.

Гімназистки повинні були приходити до навчального закладу за чверть години до початку уроків для спільної молитви перед навчанням. У випадку неможливості прибути на уроки через хворобу або з іншої поважної причини, батьки чи опікуни учениці зобов'язані були сповістити начальницю гімназії або прогімназії про причини її відсутності, без цього ученицю карали за самовільно, без поважної причини пропущені уроки.

Батьки або родичі, які не проживають в тому місті, де була гімназія або прогімназія, були зобов'язані заявляти начальниці, кому вони доручають своїх дочок або родичок. Піклувальна рада, з дозволу попечителя навчального округу, за необхідності створювала умови для їх проживання (зазвичай поселяли на спільній квартирі, спеціально призначені для проживання учениць)¹⁵.

Тож другий етап розвитку жіночої гімназійної освіти ознаменувався її безстановим характером, тенденцією прирівнювання жіночих навчальних закладів до чоловічих через реорганізацію жіночих училищ в гімназії та прогімназії, збільшенням терміну навчання та можливістю отримання гімназистками педагогічної професії¹⁶.

Третім етапом (контрреформаторським) розвитку жіночої гімназійної освіти став період з **1884 до 1904 рр.** Цей етап почався зі щорічної доповіді Міністра народної освіти (І. Делянова), в якій він окреслив основні помилки, що були допущені в період реформування жіночої освіти: 1) безстановий її характер; 2) відкриття спеціальних педагогічних класів; 3) створення вищих жіночих курсів він назвав «фатальною випадковістю». Для усунення негативних наслідків реформування І. Деляновим було запропоновано створити спеціальну комісію під керівництвом М. Волконського. За результатами роботи комісія рекомендувала звужити широкий гуманітарний профіль жіночих гімназій до вузько філологічного, завдяки чому, на думку комісії, зменшиться кількість учениць непривілейованих станів; скасувати право на отримання атестатів домашніх вчителів та наставників, закрити вищі жіночі курси.

У 1886 р. вищі жіночі курси були закриті, а в 1887 р. І. Деляновим було видано секретний циркуляр, що наказував місцевій навчальній адміністрації утримуватися від прийому до гімназій «дітей візників, лакеїв, поварів, прачок, дрібних лавочників» (циркуляр про кухарчиних дітей)¹⁷.

Проте, незважаючи на реакційні урядові дії, жіноча гімназійна освіта продовжувала розвиватися. У 1899 р. Чернігівська жіноча гімназія одержала новий двоповерховий будинок, який був зведений за проектом Д. Савицького на території колишньої фортеці. У навчальних закладах Харківського шкільного округу станом на 01.01.1893 р. було 5247 гімназисток, у прогімназіях навчалось 5442 учениці. У гімназіях Київського навчального округу навчалась 2541 дівчинка, в прогімназіях – 1512 осіб. На початку ХХ ст. в Харківському окрузі налічують вже 14013 гімназисток і 6863 учениці прогімназії, а в Київському – 9417 та 1136 осіб відповідно¹⁸.

Четвертим (заключним) етапом став період від 1905 до 1919 рр. Піднесення суспільно-громадського руху після революції 1905 р. призводить до поживлення процесу відкриття жіночих навчальних закладів.

На території Чернігівської губернії існували середні школи. Наприкінці ХІХ ст. налічувалось 20 таких шкіл. До їх складу входило: 5 духовних семінарій та училищ, одна

¹⁴ Александров В. Подробные правила и учебные программы всех классов женских гимназий и прогимназий... С. 4–9.

¹⁵ Там само. С. 30.

¹⁶ Клочко О. Етапи становлення та розвитку жіночої гімназійної освіти... С. 54–59.

¹⁷ Клочко О. Етапи становлення та розвитку жіночої гімназійної освіти... С. 54–59.

¹⁸ Смоляр Л. Минуле заради майбутнього... С. 81.

фельдшерська школа, 4 гімназії (у м. Чернігові, м. Ніжині, м. Глухові, м. Новгороді-Сіверському), одна прогімназія у м. Стародубі, одна чоловіча гімназія у Новозибкові, один учительський інститут у Глухові, 4 жіночі гімназії (у Чернігові, Новозибкові, Ніжині, Новгороді-Сіверському) та 3 жіночі прогімназії. Учнями цих навчальних закладів були в основному діти дворян (близько 60%) та міщан (25%)¹⁹.

Мережа жіночих гімназій і прогімназій швидко розширювалась: у 1880 р. їх було – 79 гімназій і 164 прогімназій, у 1887 р. – 106 гімназій і 180 прогімназій. Перед революцією 1917 р. кількість жіночих гімназій Міністерства народної освіти досягла 958. Ці навчальні заклади відкривалися в невеликих повітових містах. На початок ХХ ст. в Чернігівській губернії існувало 25 жіночих гімназій (в м. Чернігів, Борзненському, Глухівському, Городнянському, Козелецькому, Конотопському, Кролевецькому, Ніжинському, Новгород-Сіверському, Остерському, Сосницькому повітах; Мглинському, Новозибківському, Стародубському, Суразькому повітах)²⁰.

На початку ХХ ст. у Чернігові діяли 12 церковно-парафіяльних, 8 міських, 4 єврейські громадські школи, 3 приватні, одне міністерське початкове училище, а також школи сліпих та глухонімих. Також функціонували чоловіча та жіноча гімназії, дві приватні гімназії, реальне училище, духовна семінарія, а також 6 недільних шкіл для дорослих²¹. У 1916 р. у Чернігівській губернії функціонувало 13 приватних жіночих гімназій. Відомо, що за відомістю 1915 р., учениць у Чернігівській жіночій гімназії було 840²².

Розглянемо навчальні плани жіночих гімназій і прогімназій, які належали до відомства Міністерства народної освіти. Для цього звернемося до «Подробных правил и учения программ всех классов женских гимназий и прогимназий», виданих у 1917 р.²³

1. Навчальний план Закону Божого. У нижчих п'яти класах жіночих гімназій на Закон Божий відводилося стільки уроків, скільки й у чоловічих гімназіях, тому викладання рекомендувалось вести за програмами, затвердженими Святішим Синодом. У 6 класі на Закон Божий відводилось на одну годину більше порівняно з чоловічими гімназіями.

2. Російська мова та словесність. Курс мови й словесності в жіночих гімназіях ділився на два періоди. До першого періоду входили п'ять класів (підготовчий клас і 1–4 класи), вихованки вчили російську грамоту. У другій частині (5–7 класи) вивчали російську словесність (кажучи сучасною мовою – художню літературу). Викладання одного й іншого предметів постійно супроводжувалося практичними вправами для опанування гімназистками вміння викладати свої думки не тільки граматично правильно, але й логічно.

3. Природна історія. Цей курс був досить короткий, проте коло питань, які вивчали, вже досить широке: 1) загальний нарис будови земної кулі; 2) зміни в будові земної кори, що виникають під впливом вулканічних явищ, атмосфери, води й органічної природи; 3) короткий огляд найважливіших гірських порід, мінералів, їх складових; 4) поняття про будову й життя рослин; 5) загальна характеристика класу тварин; 6) порівняльна характеристика інших хребетних тварин; 7) поняття про найголовніших представників типів царства тварин; 8) нарис системи царства тварин.

4. Фізика в жіночих гімназіях, як і в чоловічих, існувала як короткий курс, до якого входив «опис метеорів, електричних, оптичних і хімічних явищ».

5. Нові іноземні мови. Вивчення французької та німецької мов, відповідно до розумового розвитку дівчат, мало відкрити їм можливість ознайомитися з літературними творами інших народів. Від дівчат, які закінчували курс іноземної мови в жіночих гімназіях відомства Міністерства народної освіти, вимагали «розуміння неважких історичних творів» і вміння перекладати їх «без грубих етимологічних і синтаксичних помилок».

6. Гігієна – існувала як необов'язковий предмет у двох старших класах жіночих навчальних закладів. Викладання гігієни покладалося на вчителя-лікаря, навчання із цього предмета рекомендувалось вести у формі звичайних уроків із демонстраціями або у формі бесід²⁴.

Тож жіноча гімназійна освіта другої половини ХІХ – початку ХХ ст. була сукупністю навчальної інформації, інтелектуальних і практичних умінь та навичок, етичних норм. Із метою забезпечення необхідного рівня соціалізації жінок – адаптації особистості в умовах

¹⁹ Рябоконт О. Влияние исторических факторов на формирование и развитие современного образовательного комплекса Черниговской области. *Вісник ОНУ*. Сер.: Географічні та геологічні науки. 2014. Т. 19. Вип. 3. С. 163.

²⁰ Список учебных заведений Ведомства Министерства Народного Просвещения по городам и селениям. Санкт-Петербург: Сенатская тип-я, 1915. 188 с.

²¹ Острянюк А., Аскерова Л. Чернігів у ХІХ – на початку ХХ ст.: формування міського середовища. *Краєзнавство*. 2012. № 3. С. 12.

²² Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А. Кудрицького. Київ, 1990. С. 876.

²³ Александров В. Подробные правила и учебные программы всех классов женских гимназий и прогимназий... С. 35–42.

²⁴ Александров В. Подробные правила и учебные программы всех классов женских гимназий и прогимназий... 117 с.

тогочасного суспільства відповідно до її індивідуальних особливостей, та давала їм можливість забезпечувати своє життя.

17 червня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв постанову про перетворення 8 класних гімназій у 4 класні. Це був крок до остаточної ліквідації гімназій²⁵. Згодом гімназії були перетворені в 7-річні єдині трудові школи (постанова Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 27 січня 1919 р.).

Саме тому восени 1919 р. замість Чернігівських чоловічої та жіночої гімназій було утворено трудові школи. У перші десятиліття ХХ ст. суттєво змінюється навчально-виховна система середньої освіти на теренах колишньої Російської імперії: скасовується гімназійна освіта, створюються нові навчальні заклади²⁶.

У 1920-х рр. за рахунок створення нових типів освітніх закладів (професійних, вечірніх) майже вдвічі розширилася мережа шкіл Чернігова²⁷. Для забезпечення освітою дорослого населення при клубах та школах міста відкривалися пункти з ліквідації неписьменності, професійно-технічні школи, школа робітничої молоді, школи при технікумах та вечірні школи²⁸. Новостворені школи розташовувалися або в приміщеннях дореволюційних освітніх закладів (зокрема, Володимирському училищі, Вознесенській приходській школі, жіночій та чоловічій гімназіях). Також одне навчальне приміщення могли ділити між собою кілька освітніх закладів: у приміщенні колишньої жіночої гімназії була третя школа, а у її флігелі – дев'ята²⁹.

Проведене нами дослідження також дало змогу констатувати, що процес становлення та розвитку жіночої гімназійної освіти на Півночі України проходив в чотири етапи³⁰:

I. Початковий етап (1855–1869 рр.). Мета освіти полягала в підготовці дівчини до виконання обов'язків майбутньої матері та дружини. Водночас у питанні реформування системи жіночої середньої освіти є тенденція на її зрівняння з чоловічою. Жіночі навчальні заклади підпорядковувалися Міністерству народної освіти та Відомству установ імператриці Марії (на відміну від попереднього приватного характеру навчальних закладів для жінок), а, отже, жіноча освіта ставала об'єктом уваги державної політики. Основою фінансування гімназій МНО ставали громади (земства), а Маріїнські гімназії утримувалися за бюджетні кошти. Зазначимо, що матеріальну допомогу на утримання жіночих гімназій найбільше надавало міщанство, дещо менше – купецтво, і практично не опікувався цим питанням станове дворянство.

II. Етап реорганізації та педагогізації навчально-виховного процесу (1870–1883 рр.) відзначається поступовим впорядкуванням організаційно-змістового компоненту діяльності жіночих навчальних закладів Північного регіону України. Утверджувалися безстановість та відкритість навчальних закладів. Відзначається подальша зацікавленість громад у розширенні можливостей жіночої освіти з огляду на поступову зміну соціально-культурної та громадянської ролі жінки в суспільстві. Термін навчання в жіночих та чоловічих гімназіях зрівнювався, а дівчата, що отримували гімназійну освіту, мали змогу працювати на педагогічній ниві. Мета жіночої освіти цього періоду не мала конкретно означеного характеру, що привело до певної демократизації та поживлення реформування в цій галузі.

III. Контрреформаторський етап (1884–1904 рр.) характеризується спробою відновити становий характер жіночої освіти; завдяки збільшенню контролюючих функцій з боку держави – зменшити вплив громадськості на діяльність навчальних закладів; заборонити видавати атестати домашніх учителів та наставниць випускницям гімназій. Проте, попри реакційні дії влади, кількість учениць гімназій Північної України невпинно зростає, що стало загальною тенденцією в сфері жіночої освіти.

IV. Заключний етап (1905 – поч. 1919 рр.) відзначився зростанням кількості гімназійних закладів (переважно приватних) як у Харківській, так і в Чернігівській губерніях. Важливою відзнакою цього періоду стала поява гімназій змішаного типу. Однак на тлі революційних подій у країні, що призвели до повалення існуючого політичного устрою та поступового створення нової системи влади, гімназія як тип навчального закладу перестає існувати. На нашу думку, створення жіночих гімназій стало першою спробою з боку держави впорядкувати середню ланку жіночої освіти. У зазначений період помітним стає усвідомлення жіноцтва як окремої ланки суспільства (громади), зростає потреба в освіче-

²⁵ Рига Д. Скасування гімназійної освіти та процес становлення середніх навчальних закладів міста Чернігова у 20–30-х рр. ХХ ст. *Сіверщина в історії України*. 2018. Вип. 11. С. 308–309.

²⁶ Там само.

²⁷ Непотенко І. Чернігів у 1920-х рр.: реалії повсякденного життя. *Краєзнавство*. 2014. № 2. С. 28.

²⁸ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р.-305. Оп. 1. Спр. 1193. Арк. 4; Ф. Р.-944. Оп. 1. Спр. 802. 97 арк.

²⁹ ДАЧО. Ф. Р.-305. Оп. 1. Спр. 486. 67 арк.; Ф. Р.-15. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 38.

³⁰ Ключко О. Етапи становлення та розвитку жіночої гімназійної освіти... С. 54–59.

ній жінці, яка окрім ролі дружини та матері здатна бути активним членом цього суспільства.

Отже, зробимо висновок, що гімназійна освіта в цілому була «класична», гуманітарна. Вона здійснювалася при мінімальній увазі до природничих наук. Проведене нами дослідження навчального процесу в жіночих гімназіях передреволюційної Росії дозволяє стверджувати, що зміст жіночої гімназійної освіти вже на початку ХХ ст. наблизився до змісту освіти в чоловічих гімназіях, зберігаючи при цьому свої особливості, зумовлені розумінням ролі жінки в суспільстві. До таких особливостей належить відсутність у навчальному плані жіночих гімназій давніх мов, поглибленого вивчення Закону Божого, більш виражена практична спрямованість навчання.

References

Klochko, O. (2016). Etapy stanovlennia ta rozvytku zhinochoi himnaziinoi osvity na pivnichnomu skhodi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Stages of formation and development of women's gymnasium education in the north-east of Ukraine (the second half of the 19th – the beginning of the 20th c.)]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. Drahomanova – M. Drahomanov Scientific journal of NPU*, 26, P. 54–59.

Latyshina, D. (2003) *Ystoriya pedahohyky (Ystoriya obrazovanya u pedahohycheskoi mysly): ucheb. Posobyе [History of pedagogy (History of education and pedagogical thought): textbook. Manual]*. Moscow, Russia.

Nepotenko, I. (2014). Chernihiv u 1920-kh rr.: realii povsiakdennoho zhyttia [Chernihiv in the 1920s: the realities of everyday life.]. *Kraieznavstvo – Local history*, 2, P. 28–47.

Ostrianko, A., Askerova, L. (2012). Chernihiv u XIX – na pochatku XX st.: formuvannia miskoho sere dovyscha [Chernihiv in the 19th – the early 20th c.: the formation of the urban environment]. *Kraieznavstvo – Local history*, 3, P. 12.

Riabokon, O. (2014). Vlyaniye ystorycheskykh faktorov na formirovaniye u rozvytye sovremennoho obrozovatelnoho kompleksa Chernyhovskoi oblasti [Influence of historical factors on the formation and development of the modern educational complex of the Chernihiv region.]. *Visnyk ONU – Bulletin of ONU*, 3, P. 160–167.

Rudenok, V. (2009) *Chernihiv – podorozh na 100 rokiv nazad [Chernihiv – a journey 100 years ago]*. Chernihiv, Ukraine.

Ryha, D. (2014). Do istorii stvorennia ta diialnosti navchalnoho zakladu – Chernihivskoi klasychnoi cholovichoї himnazii u 1805–1919 rr. ta istorii budivel kolyshnoi himnazii u XX st. [To the history of creation and activity of the educational institution – Chernihiv classical men's gymnasium in 1805–1919 and the history of the buildings of the former gymnasium in the XX c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 241–247.

Ryha, D. (2018) Skasuvannia himnaziinoi osvity ta protses stanovlennia sere dnikh navchalnykh zakladiv mista Chernihova u 20–30-kh rr. XX st. [Abolition of gymnasium education and the process of formation of secondary schools in the city of Chernihiv in the 20–30s of the XX c.]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Severshchyna in the history of Ukraine*, 11, P. 308–311.

Shara, L. (2010). Chernihivska miska дума [Chernihiv City Duma]. Chernihiv, Ukraine.

Гучок Юлія Анатоліївна – молодший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів Стародавній». (вул. Преображенська, 1, Чернігів, Україна).

Huchok Yuliya – the junior researcher of the department of Ancient Chernihiv National Architectural and Historical reserve (1 Preobrazhenska Str., Chernihiv, Ukraine).

E-mail: gulia0724@gmail.com

Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів Стародавній». (вул. Преображенська, 1, Чернігів, Україна).

Riga Danylo – the junior researcher of the department of museum and scientific-fund activity of the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska Str., Chernihiv, Ukraine).

E-mail: 27drig@ukr.net

SIMILARITIES AND DIFFERENCES OF EDUCATIONAL AND TRAINING PRINCIPLES OF FUNCTIONING OF CHERNIHIV FEMALE AND MALE GYMNASIUMS AT THE MAIN STAGES OF THEIR FORMATION AND DEVELOPMENT in the 19th – the early 20th c.

The article deals with the similarities and differences of the educational and training principles of Chernihiv female and male gymnasiums in the 19th–20th c., and their comparative analysis is carried out. The purpose of the article is a historical analysis and clarification of the issue of similarities and differences in the educational and training principles of Chernihiv female and male gymnasiums at the main stages

of their formation and development in the 19th – the early 20th c. **Among the methods** that were used, the main ones are analytical and critical, on which the processing of the obtained information was based.

The scientific novelty is that for the first time a thorough study of the similarities and differences of the educational and training principles of Chernihiv female and male gymnasiums in the 19th–20th c. was conducted. **Conclusions.** In this study, based on historical analysis, the main question regarding the similarities and differences of the educational and training principles of Chernihiv female and male gymnasiums at the main stages of their formation and development in the 19th – early 20th c. is highlighted. We can conclude that gymnasium education in general was "classical", humanitarian and carried out with minimal attention to natural sciences. Our study of the educational process in female gymnasiums of pre-revolutionary Russia allows us to conclude that the content of female gymnasium education, already at the beginning of the 20th c. approached the content of education in men's gymnasiums, while preserving its features due to the understanding of the role of women in society at that time. This features included the absence of ancient languages, in-depth study of the Law of God, and a more pronounced practical orientation of education.

Key words: Chernihiv male and female gymnasiums, education, training.

Дата подання: 27 січня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 15 жовтня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гучок, Ю., Рига, Д. Схожість та відмінність освітніх та навчальних принципів функціонування Чернігівських жіночої та чоловічої гімназій на основних етапах їх становлення та розвитку у XIX – на початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 120–128. DOI: 10.5281/zenodo.7747327.

Цитування за стандартом APA

Huchok, Yu., Riga, D. (2022). Skhozhist ta vidminnost osvitykh ta navchalnykh pryntsyviv funktsionuvannia Chernihivskykh zhinochoi ta cholovichoï gimnazii na osnovnykh etapakh yikh stanovlennia ta rozvytku u XIX – na pochatku XX st. [Similarities and differences of educational and training principles of functioning of Chernihiv female and male gymnasiums at the main stages of their formation and development in the 19th – the early 20th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 120–128. DOI: 10.5281/zenodo.7747327.

